

Стефан Цвейг
•
МАРІЯ АНТУАНЕТТА
МАРІЯ СТЮАРТ

ДИТИНУ ОДРУЖУЮТЬ

Сотні років на численних німецьких, італійських і фландрських бойовищах змагалися за провід у Європі Габсбурги і Бурбони — аж поки зрештою втомились і ті й ті. Коли вже доходило до краю, побачили давні вороги, що їхні невситимі ревності лиш прокладають дорогу іншим монаршим домам: еретичний народ з англійського острова вже тягнеться до влади над світом, протестантський Бранденбург уже виріс у могутнє королівство, напівпоганська Росія вже ладна до безмежжя розтягувати свої кордони. «Чи не ліпше, — почали (як завжди, запізно) питати себе владарі та їхні дипломати, — укласти мир між собою, ніж знов і знов собі на шкоду, а невірним вискочням на добро починати воєнні грища?» Шуазель з двору Людовіка XV і Кауніц, до-радник Марії Терезії, уклали союз і, щоб він був тривким, а не простим собі перепочинком між двома війнами, запропонували обом династіям, Габсбургам і Бурбонам, поєднатися кровними узами. В Габсбурзькому домі ніколи не бракувало принцес на порі, тож і цього разу було з кого вибрати, та й ще якого завгодно віку. Міністри спершу гадали одружити з котроюсь габсбурзькою принцесою Людовіка XV, незважаючи на його більш ніж сумнівні звичаї і на те, що він уже дідусь; та найхристиянніший король миттю перескочив з ліжка Помпадур до ліжка іншої фаворитки, Дюбаррі. Імператор Йосиф, овдовівши вдруге, теж не виказував ніякого бажання побратися з однією з трьох підстаркуватих дочок Людовіка XV — отож залишалася третя і найприродніша комбінація: заручити юного дофіна, онука Людовіка XV й майбутнього наступника французької корони, з котроюсь донькою Марії Терезії. 1766 року одинадцятирічній Марії Антуанетті вже можна було робити поважні пропозиції, і 24 травня австрійський посол ясно пише імператриці: «Король дав зрозуміти, що Ваша величність може вважати проєкт певним і вирішеним». Але дипломати не були б дипломатами, якби не пишалися тим, що роблять просте складним,

а передусім спритно зволікають із кожною важливою справою. Почались міждвірські інтриги, минає рік, другий і третій, і Марія Терезія, маючи підстави для сумнівів, уже непокоїться, що її лихий сусіда, Фрідріх прусський, «le monstre»¹, як вона називає його, розгнівавшись, зрештою своїми макіавеллівськими викрутнями зруйнує і цей, такий важливий для австрійської могутності, план. Отож вона докладає всієї ласкавості, пристрасті й хитрощів, аби французький двір не відмовився від своєї напівобіцянки. З невтомністю свахи-професіоналки, з упертим і невідступним терпінням, властивим її дипломатії, вона знов і знов вихваляє принцесу в Парижі; послів засипала люб'язністю й подарунками, щоб вони зрештою здобули у Версалі тверду шлюбну пропозицію. Більш імператриця, ніж мати, більше дбаючи про могутність Австрійського дому, ніж про щастя своїх дітей, вона не зважає на застороги послів, що природа нічим не обдарувала дофіна: розум у нього пересічний, він вайлуватий і зовсім нечутливий. Та навіщо ерцгерцогині бути щасливою, коли вона стане королевою? Чим палкіше домагається контракту Марія Терезія, тим розважнішим і стриманішим, добре знаючи світ, стає Людовік XV. Три роки надсилають йому портрети й описи малої ерцгерцогині, а король лиш каже, що він, власне, прихильний до шлюбного плану. Але вирішального слова не говорить, нічим не зв'язує себе.

А тим часом запорука цих важливих державних справ, одинадцяти-, дванадцяти-, тринадцятирічна Туанетта, ніжна, зграбна, струнка й безперечно гарненька, ні про що й гадки не має: вона пустує і грається з братами, сестрами й подругами в покоях і садку Шенбрунна, виказуючи всю свою вдачу, — навчанням, книжками, освітою вона переймається мало. Від природи ласкава і жвава, як ртуть, вона так добре тямить обкрутити круг пальця своїх виховательок — гувернанток і абатису, що спекується всіх уроків. Марія Терезія через численні державні справи не може серйозно подбати про жодну дитину зі свого численного виводка — отож якогось дня вона, жажнувшись, зауважує, що в тринадцять років майбутня королева Франції не вміє до ладу писати ні німецькою, ні французькою, не має хоч якихось знань з історії і взагалі неосвічена; не краще було й з музикою, хоч її вчив грати на фортепіано не будь-хто, а сам Глюк. Тепер в останню мить слід надолужити згаяне, зробити з пустотливої й ледачкуватої Туанетти освічену даму. Найважливіше, щоб майбутня королева Франції гаразд танцювала й мала добру французьку вимову. Для цього Марія Терезія похапцем наймає видатного танцмейстера Новерра

¹ Потвора (франц.). — Тут і далі примітки перекладача.

та двох акторів із французької трупи, що саме гастролювала у Відні: одного — для вимови, другого — для співу. Та ледь французький посол повідомив про це Бурбонів двір, як у Версалі обурились: не годиться доручати фіглярів освіті майбутньої французької королеви. Поквапно провели нові дипломатичні переговори, бо виховання названої нареченої дофіна Версаль уважав уже власною справою. Крутили і так і сяк, аж нарешті з наказу єпископа Орлеанського послали вихователем до Відня абата Вермона — йому ми завдячуємо перші надійні вістки про тринадцятирічну ерцгерцогиню. Вона видалась йому привабною й симпатичною: «В неї чарівне личко і на додачу найзвичайніше поведження, і коли вона, як можна сподіватися, трохи підросте, то набуде тієї принадності, якої можна лишень бажати високій принцесі. Вдача в неї дуже добра». Та значно обережніше висловлювався добряга абат про фактичні знання й старанність своєї учениці. Пустотлива, неуважна, метка, жвава, як ртуть, мала Марія Антуанетта, дарма що була кмітлива, не виказувала ні найменшої схильності братись за щось поважне. «В неї більше розуму, ніж гадалося досі, та, на жаль, до дванадцяти років він зовсім не був привчений зосереджуватись. Трохи лінощів і чимало легковажності ще більш обтяжують мені викладання. Вже шість тижнів, як я почав з основ красного письменства; вона добре розуміє, слушно міркує, але я не можу примусити її глибше опановувати матеріал, хоч і відчуваю, що здібності до цього в неї є. Зрештою я переконався, що виховувати її можна лиш тоді, якщо водночас і розважати».

Майже дослівно те саме через десять і через двадцять років казали всі державні діячі, нарікаючи на знехиті Марії Антуанетти до міркувань при її великому розумі; на те, що, знудившись, вона втікає від будь-якої поважної бесіди; вже в тринадцятирічній цілком проступила вся згубність її вдачі — вона все може і нічого насправді не хоче. Та відколи на французькому дворі королюють коханки, там більше цінують, як жінка поводить, а не те, чого вона справді варта. Марія Антуанетта гарненька, показна й доброзвичайна — цього досить, і зрештою 1769 року Людовік XV пише листа, якого з таким нетерпінням чекала Марія Терезія; в тому листі король урочисто просить руки юної принцеси для свого онука, майбутнього Людовіка XVI, і пропонує справити весілля на Великдень наступного року. Зраділа Марія Терезія погоджується: після багаторічного клопоту засмученій жінці, що вже й не сподівалася на успіх, ще раз усміхнулося щастя. Мир для імперії, а з тим і в Європі видається їй забезпеченим; вісники й посланці вмиють урочисто оповістили всі європейські двори, що Габсбурги і Бурбони вже не вороги, а навіки зробилися кривними.

«Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube»¹ — знову справдився давній габсбурзький девіз.

Робота дипломатів щасливо завершилась. Та аж тепер стало ясно: це було найлегшим. Бо то іграшка — намовити Габсбургів і Бурбонів до порозуміння, замирити Людовіка XV і Марію Терезію, — порівнюючи з несподіваними труднощами в погодженні французьких і австрійських двірських та палацових церемоній для такої показної врочистості. Щоправда, обидва головні гофмейстери та решта фанатиків порядку мали цілісінкрий рік на розробку кожного параграфу страшенно важливого протоколу весільного свята, але що важить рік, у якому лише дванадцять місяців, для такого складного китайського етикету! Наступник французького трону одружується з австрійською ерцгерцогинею — це ж скільки делікатних питань, що мають вагу для всього світу, зачіпається при цьому, як глибоко треба обмислити кожну дрібницю, яких непоправних хиб можна уникнути, вивчаючи сторічні документи! День і ніч гріють собі чуба священні охоронці звичаїв і порядків у Версалі й Шенбрунні; день і ніч обговорюють посли кожне окреме запрошення, сновигають гінці з пропозиціями і контрпропозиціями, бо ж усі розуміють, яка жахітна може статись катастрофа (гірша ніж сім воєн), коли з такого небуденного приводу буде вражено дворянський гонор одного з високих домів! У незліченних працях по той і по цей бік Рейну обмірковуються й обговорюються гачкуваті докторальні питання, як-от: чиє ім'я має першим стояти на шлюбному контракті, австрійської імператриці чи французького короля, хто першим має підписуватись, які дарунки давати, який має бути посаг, хто проведжатиме, хто зустрічатиме молоду, скільки кавалерів, фрейлін, вояків і охоронців, старших і молодших камеристок, перукарів, сповідників, лікарів, канцеляристів, писарів і праль мають супроводжувати весільний поїзд австрійської ерцгерцогині до кордону, і скільки потім — спадкоємицю французького трону від кордону до Версаля. Поки вчені перуки по обидва боки Рейну навіть у загальних рисах не дійшли ще згоди в основних питаннях, дами й кавалери обох дворів почали й собі, немовби йшлося про ключі від раю, — одне поперед одного, одне проти одного, одне поза одним — змагатися за честь чи то проведжати, чи то зустрічати весільний поїзд, і кожне боронило своє право цілими зшитками пергаментів. Хоча церемоніймейстери працювали, мов ті галерники, все ж за цілий рік не дійшли вони краю у найважливіших для світу питаннях — кого допускати до двору і хто більше має привілеїв. В останню мить, наприклад, викреслили з програми

¹ Хай інші воюють, ти, щаслива Австріє, справляй весілля (лат.).

представництво ельзаських дворян, бо «не було вже часу розв'язувати складні питання етикету». І якби королівський наказ не визначив цілком певну дату, французькі й австрійські охоронці ритуалів і досі б не дійшли згоди про «належну» форму весілля, не було б ніякої королеви Марії Антуанетти і, мабуть, ніякої Французької революції.

Хоч і Австрії, і Франції вкрай потрібна була ощадливість, та весілля влаштували з якнайбільшою розкішшю та пишнотою. Пасти задніх не хотіли ні Габсбурги, ні Бурбони. Палац французького посольства у Відні виявився замалим для півтори тисячі гостей — сотні робітників покvapно спорудили прибудови, а тим часом у Версалі для весільних урочистостей збудували цілий театр. Тут і там для двірських постачальників, кравців, ювелірів, каретників настали благословенні часи. Щоб везти лише саму принцесу, Людовік XV замовив Франсьєнові, двірському постачальнику в Парижі, дві дорожні карети ще не баченої пишноти: були вони з дорогого дерева й блискучого скла, всередині оббиті оксамитом, зверху щедро оздоблені малюванням, ще й увінчані коронами, — до того ж мали чудові ресори і рушали з місця, тільки-но їх потягнути. Для дофіна й королівського двору пошили нове святкове вбрання, засіявши самоцвітами, великий «Пітт», найдорожчий тогочасний діамант, прикрашав весільного капелюха Людовіка XV. Не менш пишний посаг готувала дочці Марія Терезія: мережива, виплетені для цього в Мехелені, найтонша білизна, шовки й самоцвіти. І нарешті сват, посол Дюрфор, прибув до Відня, давши чудовий спектакль віденцям, що безтямно кохались на видовиськах: сорок вісім карет шестернею, серед них дві скляні дивовижі, повільно й велично котилися завітчаними вулицями до Гофбургу, самі лиш нові лівреї ста сімнадцяти слуг і охоронців, що супроводили свата, коштували сто сім тисяч дукатів, а весь виїзд не менш ніж триста п'ятдесят тисяч. А далі пішло свято за святом: офіційне сватання, врочисте зречення Марією Антуанеттою перед Євангелієм, розп'яттям і в сяйві пломінких свічок своїх австрійських прав, вітання двору й університету, військовий парад, святкова вистава в театрі, прийом і бал у Бельведері для трьох тисяч осіб, ще один прийом і вечеря для півтори тисячі гостей у Ліхтенштейнському палаці, нарешті 19 квітня укладення шлюбу *per procuracionem*¹ у церкві Святого Августіна: дофіна заступав ерцгерцог Фердинанд. Потім ще одна затишна родинна вечеря і 21-го врочистий від'їзд, останні обійми. Живою вуличкою з шанобливо застиглому люду в кареті французького короля колишня австрійська ерцгерцогиня Марія Антуанетта поїхала назустріч своїй долі.

¹ За дорученням (лат.).

Тяжко засумувала Марія Терезія, розлучившись із дочкою. Довгі роки пристаркувата змучена жінка, дбаючи про могутність Габсбурзького дому, прагла цього шлюбу, як найбільшого щастя, та все ж в останню мить занепокоїлась долею, яку сама ж призначила дочці. Якщо глибше зазірнути в її листи і життя, то побачимо: для цієї трагічної владарки, єдиного великого монарха Австрійського дому, корона давно вже стала тягарем. Незмірним клопотом і нескінченними війнами супроти Пруссії й Турції, Сходу й Заходу боронила вона цілісність цієї збудованої на шлюбах і в певному розумінні штучної імперії, але саме тепер, коли держава здавалася найміцнішою, її дух занепав. Дивні передчуття опосіли шановну жінку, нібито імперія, якій вона віддала всю свою силу й пристрасть, за її наступників зруйнується й упаде; прозорливий, майже видющий політик, вона знає, як неміцно пов'язана ця мішанина випадково поєднаних народів, скільки треба стриманості та обачності, розумного невтручання, аби лише підтримати її існування. Та хто далі робитиме те, що вона дбайливо розпочала? Глибоке розчарування в дітях пробудило в ній дух Кассандри, бо ж їм бракує всього, що було найвласливішою силою її натури незмірного терпіння, неквапних обміркованих планів і наполегливості, вміння зрікатися й мудро обмежувати себе. Зате лотаринзька кров її чоловіка гарячою непокійною хвилею струмувала в жилах її дітей, кожне з них заради миттєвої втіхи ладне було зруйнувати нечувані можливості — дрібні людці, легкодумні, невірні, перейняті лиш минущими успіхами. Її син і співправитель, Йосиф II, виявляючи нестримне нетерпіння наступника трону, підлещується до Фрідріха Великого, який усе життя переслідував і зневажав її. Ще він обожнює Вольтера, хоч вона, правовірна католичка, ненавидить його, мов антихриста. Ще одна її дитина, яку вона теж призначила для трону, ерцгерцогиня Марія Амалия, щойно вийшовши заміж у Парму, була така легковажна, що цілій Європі запирало дух. За два місяці вона розшарпала фінанси, призвела країну до безладу і тішилася коханцями. Від другої дочки в Неаполі теж було мало честі. В жодної з дочок не було ні розважності, ні моральної сили — і та велетенська самовіддана й сумлінна будівнича робота, якій велика імператриця безжально віддала в жертву своє особисте життя, кожную радість і дешеву втіху, видалась їй марною. Найрадініше вона б утекла в монастир, та лише боячись, відчуваючи непомильно, що її нестримний син нерозважними діями миттю зруйнує все, що вона збудувала, стара войовниця цупко тримає скіпетр, від якого давно втомилися її руки.

Добре знаючись на людях, вона не мала також ніяких ілюзій щодо меншенької, Марії Антуанетти. Вона знає про переваги — доброту і звичайність, свіжий меткий розум і щирю людяність — своєї найменшої

дочки, але бачить і небезпеки — її незрілість, легковажність, пустотливність і розвіянність. Щоб бути до неї ближче, хоча б в останню мить виліпити королеву з того норавливого лісового звіряти, Марія Терезія за два місяці до від'їзду звеліла дочці спати разом із нею в одній кімнаті, намагаючись довгими бесідами підготувати її до високого становища; а щоб прихилити небеса, вона бере дитину з собою на прощу в Маріацель. Чим ближче підходить час розлуки, тим більший неспокій проймає імператрицю. Якись непевні передчуття точать її серце — передчуття близького нещастя, — і вона докладає всіх зусиль, аби відігнати ті лихі привиддя. Перед від'їздом вона дає Марії Антуанетті докладні приписи поведінки й бере з безтурботної дитини клятву щомісяця пильно перечитувати їх. Крім офіційного, надсилає Людовіку XV ще й приватного листа, в якому пристаркувата жінка благає старого вже чоловіка бути поблажливим до ще дитячої нестатечності чотирнадцятирічної дівчинки. Але внутрішній неспокій не згасає. Марія Антуанетта ще й не доїхала до Версаля, а мати знову її просить звертатися за порадою до тієї пам'ятки. «Люба донечко, нагадую тобі, щоб ти двадцять першого числа кожного місяця перечитувала той аркуш. Благаю тебе, не забудь про це моє прохання. Мене непокоїть лише твоє недбальство щодо молитви й читання, а воно вже потягне за собою розвіянність і лінощі. Борися з цим... і не забувай своєї матері, котра хоч і далеко, проте до останнього свого подиху дбатиме про тебе». І поки світ навколо святкує тріумф її дочки, стара жінка йде до церкви благати Бога, аби відвернув те лихо, яке ніхто, крім неї, не відчуває.

Поки велетенська кавалькада — триста сорок коней, яких мали перепрягати на кожній поштовій станції, — повільно сунула Верхньою Австрією та Баварією і після численних свят та прийомів підступала до кордону, на острові серед Рейну між Келем і Страсбургом теслі й шпалерники зладжували незвичайну будівлю. Тут версальський і шенбруннський головні гофмейстери виклали свого найбільшого козиря; після нескінченних нарад, де має відбутись урочиста передача нареченої — ще на австрійських чи вже на французьких теренах, — хтось найкмітливіший із них знайшов соломонове рішення; на одному з невеличких безлюдних піщаних острівців на Рейні, між Францією і Австрією, ото ж на нічийй землі, збудувати дерев'яний павільйон для врочистої передачі, диво нейтралітету: два передпокої з боку правого берега, в які Марія Антуанетта ввійде ще ерцгерцогинею, два передпокої з боку лівого берега, з яких по церемонії вона вийде дофіною Франції, а посередині велика зала врочистої передачі, де ерцгерцогиня перетне останню межу і стане наступницею французького трону. Коштовні гобелени

ЗМІСТ

МАРІЯ АНТУАНЕТТА

Передмова	5
Дитину одружують	9
Альковна таємниця	21
Дебют у Версалі	31
Боротьба за слово	38
Здобуття Парижа	50
Le roi est mort, vive le roi!	57
Портрет королівського подружжя	64
Королева рококо	73
Тріанон	84
Нове товариство	93
Брат провідує сестру	99
Материнство	107
Королева стає нелюба	114
Грім у театрі рококо	123
Пригода з кольє	134
Суд і вирок	147
Прокидається народ, прокидається й королева	156
Вирішальне літо	161
Втеча друзів	168
З'являється друг	174
Був чи не був? (Питання мимохідь)	182
Остання ніч у Версалі	190
Катафалк монархії	198
Самозаглиблення	204

Мірабо	212
Готування до втечі	220
Вареннська втеча	227
Ніч у Варенні	233
Повернення	237
Хто кого ошукає	244
Друг приходить востаннє	250
Рятунок у війні	258
Останній зойк	263
Десяте серпня	268
Тампль	276
Сама	286
Остання самотність	292
Конс'єржері	301
Остання спроба	306
Незмінна ганьба	312
Початок процесу	319
Суд	324
Остання путь	334
Погребовий плач	341
Післямова	346
Хронологічна таблиця	351

МАРІЯ СТЮАРТ

Вступ	357
Dramatis personae	361
Розділ 1. Королева в колиці. <i>1542—1548 роки</i>	364
Розділ 2. Юність у Франції	372
Розділ 3. Королева, вдова і все-таки королева. <i>Липень 1560-го — серпень 1561 року</i>	382
Розділ 4. Повернення в Шотландію. <i>Серпень 1561 року</i>	395

Розділ 5. Покотився камінь. 1561—1563 роки.	407
Розділ 6. Великий політичний шлюбний ринок. 1563—1565 роки	417
Розділ 7. Другий шлюб. 1565 рік	432
Розділ 8. Доленосна ніч у Голіруді. 9 березня 1566 року	444
Розділ 9. Зражені зрадники. Березень—червень 1566 року	457
Розділ 10. Страхітливий збіг обставин. Липень — Різдво 1566 року	470
Розділ 11. Трагедія пристрасті. 1566—1567 роки	482
Розділ 12. Шлях до вбивства. 22 січня — 9 лютого 1567 року	501
Розділ 13. Quos deus perdere vult... Лютий—квітень 1567 року... ..	513
Розділ 14. Шлях без виходу. Квітень—червень 1567 року	526
Розділ 15. Усування з трону. Літо 1567 року.	544
Розділ 16. Прощання зі свободою. Літо 1567-го — літо 1568 року.	554
Розділ 17. Сплетено тенета. 16 травня — 28 червня 1568 року ...	565
Розділ 18. Тенета затягують. Липень 1568-го — січень 1569 року	573
Розділ 19. Роки в затінку. 1569—1584 роки	582
Розділ 20. Останній раунд. 1584—1585 роки.	592
Розділ 21. Покладуть край. Вересень 1585-го — серпень 1586 року.	601
Розділ 22. Єлизавета проти Єлизавети. Серпень 1586-го — лютий 1587 року.	617
Розділ 23. «У моїй смерті мій початок». 8 лютого 1587 року	633
Епілог. 1587—1603 роки	644